

KS. ANDRZEJ ZAPART

SIEĆ SZKÓŁ PARAFIALNYCH W ARCHIDIAKONACIE SANDOMIERSKIM OD XVI DO XVIII W.

Problem szkolnictwa parafialnego w Polsce stanowi ciągle aktualny przedmiot badań historycznych. Nadal oczekuje się szczegółowych opracowań z tej dziedziny. Niniejszy artykuł jest fragmentem pracy, która podejmuje próbę ukazania dziejów tego szkolnictwa od XVI do XVIII w. na terenie archidiakonatu sandomierskiego¹.

Pod koniec XII w. diecezja krakowska została podzielona na archidiakonaty okręgowe, wśród których znalazł się sandomierski. Warto nadmienić, że organizacją archidiakonatów w diecezji krakowskiej uważana jest za najstarszą w Polsce. Stwierdzenie to pozwala wysnuć wniosek, że archidiakonat sandomierski należy do najstarszych w Polsce. Obszar archidiakonatu obejmował żyzne tereny lessowe na lewym brzegu Wisły, jak również teren puszczy sandomierskiej, leżącej w widłach Sanu i Wisły². Stolicą i zarazem siedzibą archidiakonatu zostało miasto Sandomierz, od którego archidiakonat uzyskał nazwę. Sieć parafialna archidiakonatu sandomierskiego zaczęła się kształtować na przełomie XI i XII w. Jednak największa liczba parafii powstała w ciągu XIII i w początku XIV w.³ Na początku XVII w. archidiakonat sandomierski został podzielony na cztery dekanaty i liczył 48 parafii⁴. Konstytucje synodalne bpa Marcina Szyszkowskiego z 1621 r. wymieniły 53 parafie w archidiakonacie sandomierskim⁵. Ta liczba parafii, z niewielkimi wahaniami, zasadniczo utrzymała się aż do rozbiorów.

¹ A. Zapart. *Szkolnictwo parafialne w archidiakonacie sandomierskim w XVI-XVIII w.* Lublin 1976 (mps. Arch. KUL).

² S. Jop. *Sieć parafialna archidiakonatu sandomierskiego do końca XVI w.* „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1958 nr 7 s. 154.

³ Tamże s. 155-156.

⁴ J. Rawski. *Podział archidiakonatu sandomierskiego na dekanaty.* „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 51:1958 s. 234.

⁵ *Reformationes Generales ad Clerum et populum dioecesis Cracoviensis pertinentes ab Ill. et Rev. D. Martino Szyszkowski episcopo Cracoviensis in synodo dioecisana sancitae et promulgatae anno MDCXXI die decima Februarii.* Cracoviae 1621 s. 36-37.

Ustalenie sieci szkół parafialnych w archidiakonacie sandomierskim w pierwszej połowie XVI w. jest możliwe dzięki zapisom, dokonany w *Księgach kontrybucji duchowieństwa diecezji krakowskiej*. Stanowią one najlepszą podstawę źródłową dla terenu Małopolski przy tego rodzaju badaniach⁶. Dla archidiakonatu sandomierskiego kapitalne znaczenie ma księga beneficjów z 1529 r.⁷ Na jej podstawie udało się odtworzyć sieć szkół parafialnych. Wyniki zostały przedstawione w poniższej tabeli.

Tab. 1. Sieć szkół parafialnych w archidiakonacie sandomierskim w 1529 r.⁸

Część lewobrzeżna		Część prawobrzeżna		
parafia	szkoła	parafia	szkoła	
1. Chobrzany	+	1. Baranów	+	
2. Goźlice	+	2. Bieliny	-	
3. Iwaniska	-	3. Charzewice	-	
4. Kiełczyzna	+	4. Cmolas	+	
5. Kłeczanów	-	5. Dymitrów	+	
6. Koprzywnica	+	6. Gorzyce	+	
7. Łoniów	+	7. Górno	+	
8. Malice	+	8. Kopki	-	
9. Modliborzyce	+	9. Kolbuszowa	-	
10. Mydłów	+	10. Miechocin	+	
11. Niekrasów	+	11. Padew	+	
12. Obrazów	+	12. Pniów	+	
13. Olbierzowice	+	13. Raclawice	+	
14. Osiek	+	14. Trześć	+	
15. Samborzec	+	15. Wielowieś	+	
16. Sandomierz kolegiata	+	16. Zaleszany	+	
17. Sandomierz św. Piotr	+			
18. Sandomierz św. Paweł	+			
19. Skotniki	+			
20. Strzegom	-			
21. Strzyżowice	+			
22. Sulisławice	+			
23. Szczeglice	+			
24. Ujazd	+			
25. Wiązownica	+			
26. Włostów	+			
Ogółem	26 parafii	23 szkoły	16 parafii	12 szkół

⁶ S. Litak. *Struktura i funkcje społeczne parafii w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2: *Wiek XVI-XVIII*. Kraków 1970 s. 381.

⁷ *Księga dochodów i beneficjów diecezji krakowskiej z 1529 r., tzw. Liber re-taxationum*. Wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa. Wrocław 1968.

Z tabeli wynika, że na 26 parafii w lewobrzeżnej części archidiakonatu sandomierskiego w 23 parafiach były szkoły. Zaś w prawobrzeżnej części na 16 parafii szkołę miało 12. W sumie na 42 parafie archidiakonatu sandomierskiego 35 posiadało szkołę. Stanowi to 83,4% ogółu wymienionych parafii. Brak szkoły odnotowano w 7 parafiach, co stanowi 16,6% ogólnej liczby parafii. Podobne wyniki dla tego okresu zanotował E. Wiśniowski, ustalając sieć szkół parafialnych w archidiakonacie krakowskim, sądeckim i prepozyturze wiślickiej, należących do diecezji krakowskiej. Według jego obliczeń, szkoła znajdowała się przeciętnie w około 78,0% ogólnej liczby badanych parafii. Autor ten, uwzględniając luki w materiale źródłowym, skłonny jest przyjąć liczbę w granicach 90,0% ogólnej liczby parafii, a więc zbliżyć ten wynik do rezultatów, jakie otrzymał dla archidiecezji gnieźnieńskiej⁹.

Należy więc stwierdzić, że dane otrzymane z terenu archidiakonatu sandomierskiego nie odbiegają od danych z innych terenów i są potwierdzeniem panującej opinii, że w pierwszej połowie XVI w. większość parafii w Polsce objęta była własnym szkolnictwem¹⁰.

Wśród niektórych badaczy dziejów oświaty utarło się przekonanie, że rozkwit szkolnictwa parafialnego przypada w Polsce na koniec XVI oraz początek XVII w., zaś jego upadek łączy się z wojną szwedzką (1655-1660)¹¹. Powstaje zasadnicze pytanie, w jakiej mierze wnioski o rozkwicie i upadku szkolnictwa parafialnego odnoszą się do terenu archidiakonatu sandomierskiego. Odpowiedź na to zagadnienie można uzyskać jedynie poprzez ustalenie sieci szkół parafialnych dla tego okresu. Zostało ono dokonane na podstawie ksiąg wizytacyjnych w lat 1604, 1617, 1646, 1676¹². Ilustrują to poniższe tabele¹³.

⁹ Tamże. Wyszczególnia parafie bez podziału na dekanaty.

⁹ *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI w.* „Roczniki Humanistyczne” (dalej cyt. RH) 15:1967 z. 2 s. 107.

¹⁰ Litak, jw. s. 382.

¹¹ Tamże s. 385; S. Kot. *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI-XVIII w.* Lwów 1912 s. 10 n.; B. Baranowski, S. Herbst. *Kultura polska końca XVI i połowy XVII w.* W: *Historia Polski*. T. 1. Cz. 2. Warszawa 1958 s. 592; L. Kurdybacha. *Oświata*. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna*. T. 9: *Polska*. Warszawa 1967 s. 139.

¹² Archiwum Archidiecezji Krakowskiej (dalej cyt. ArKr) sygn. AVCap-23; sygn. AVCap-36; sygn. AV-7; Archiwum Diecezji Sandomierskiej (dalej cyt. ArSd) sygn. 42.

¹³ W tabelach znak „+” oznacza, że w danej parafii istniała szkoła. Brak szkoły oznaczono znakiem „-”, natomiast znak „x” oznacza, że w danym okresie parafia nie istniała. Fakt istnienia szkoły przyjęto w tych parafiach, gdzie wyraźnie przekazy źródłowe o tym informowały. Za podstawę istnienia szkoły parafialnej przy-

Tab. 2. Sieć szkół parafialnych w dekanatach koprzywnickim i połanieckim

Dekanat koprzywnicki					Dekanat połaniecki				
parafia	liczba szkół				parafia	liczba szkół			
	rok					rok			
	1604	1617	1646	1676		1604	1617	1646	1676
1. Choborzany	+	+	+	+	1. Bogoria	x	x	-	-
2. Kleczanów	+	+	+	-	2. Goźlice	+	+	+	-
3. Koprzywnica	+	+	+	+	3. Iwaniska	+	+	+	+
4. Łoniów	+	+	+	+	4. Kielczyna	+	+	+	+
5. Malice	-	-	+	+	5. Klimontów	x	x	+	-
6. Niekrasów	-	-	+	+	6. Modliborzycze	+	+	+	+
7. Obrazów	+	+	+	+	7. Mydlów	+	+	+	+
8. Osiek	+	+	+	+	8. Olbierzowice	+	-	+	+
9. Samborzec	+	+	+	-	9. Połaniec	+	+	+	-
10. Sandomierz kolegiata	+	+	+	+	10. Strzegom	-	+	-	-
11. Sandomierz par. św. Piotra	+	+	+	+	11. Strzyżowice	+	+	+	-
12. Sandomierz par. św. Pawła	+	-	+	+	12. Szczeglice	+	+	-	+
13. Skotniki	+	+	+	+	13. Ujazd	-	-	+	x
14. Sulisławice	+	+	+	+	14. Wiązownica	+	+	-	+
					15. Włostów	+	+	+	+
ogółem parafii	szkół				parafii	szkół			
14	12	11	14	10 (12?)	15	11	11	11	8

jęto przebywanie nauczycieli i uczniów w danej parafii. Istnienie budynku szkolnego, choć czasowo w nim mogła się nie odbywać nauka, uznano już za podstawę stwierdzenia, że parafia posiadała szkołę. Taką sytuację między innymi odnotowano w 1604 r. w parafii Jezowe, gdzie wizytator stwierdził, że podczas wizytacji zmarł rektor szkoły. W Pysznicy natomiast proboszcz, mimo posiadania budynku szkolnego, nie utrzymywał rektora szkoły, ale na skutek upomnienia wizytatora zamierzał go wkrótce zatrudnić (ArKr. sygn. AVCap-23 k. 17v, 10). Warto także nadmienić, że parafie Malice i Niekrasów były w latach 1604-1617 w rękach innowierców (ArKr. sygn. AVCap-36 k. 29v).

Tab. 3. Sieć szkół parafialnych w dekanatach miechocińskim i rudnickim¹⁴

Dekanat miechociński				Dekanat rudnicki				
parafia	liczba szkół			parafia	liczba szkół			
	r o k				r o k			
	1604	1646	1676		1604	1617	1646	1676
1. Baranów	-	+	+?	1. Bieliny	+	+	+	+
2. Cmolas	+	+	+	2. Charzewice	+	+	+	-
3. Dymitrów	-	-	X	3. Gorzyce	+	+	+	+
4. Dzikowiec	+	+	+	4. Grębów	+	+	+	+
5. Gawłuszowice	+	+	+	5. Jeżowe	+	+	+	+
6. Górno	+	+	+?	6. Kopki	+	+	-	X
7. Kolbuszowa	+	+	+	7. Pysznica	+	+	+	+
8. Miechocin	+	+	+?	8. Raclawice	+	+	+	+?
9. Ostrowy Baranowskie	-	+	+	9. Rudnik	+	+	+	+
10. Padew	+	+	+?	10. Trześć	+	+	+	+?
11. Przewrotne	+	+	+	11. Ulanów	X	X	+	-
12. Raniżów	+	+	+	12. Turbia	X	X	X	-
				13. Wielowieś	+	+	+	+?
				14. Zaleszany	+	+	+	+?
ogółem parafii	szkół			parafii	szkół			
12	9	11	7 (11?)	14	12	12	12	6 (10?)

Sytuację dla całego archidiaconatu sandomierskiego ilustruje poniższe zestawienie, które uwzględniło dane z czterech dekanatów, przedstawione w tabelach nr 2 i 3.

Tab. 4. Sieć szkół w archidiaconacie sandomierskim

Dekanat	Liczba parafii				Liczba szkół			
	r o k				r o k			
	1604	1617	1646	1676	1604	1617	1646	1676
koprzywnicki	14	14	14	14	12	11	14	10 (12?)
połaniecki	13	13	15	14	11	11	11	8
miechociński	12	-	12	11	9	-	11	7 (11?)
rudnicki	12	12	13	13	12	12	12	6 (10?)
ogółem w archidiaconacie	51	39	54	52	44	34	48	31 (41?)
		bez dekanatu miechocińskiego				bez dekanatu miechocińskiego		

¹⁴ Akta wizytacji odbytej za bpa M. Szyszkowskiego w 1617 r. nie zawierają danych z dekanatu miechocińskiego.

Z przedstawionych tabel wynika, że w pierwszej połowie XVII w. szkoła znajdowała się w większości parafii archidiakonatu sandomierskiego. W 1604 r. na 51 parafii, 44 posiadały szkołę. Stanowi to 86,2% ogólnej liczby parafii. Wynik ten jest wyższy od rezultatu otrzymanego z 1529 r., który wynosił 83,4%. Warto podkreślić, że w 1604 r. w dekanacie rudnickim 100% parafii posiadało szkołę. Dane z 1617 r. nie mogą odnosić się do całości archidiakonatu. Brak przekazów wizytacyjnych dla dekanatu miechocińskiego z tego okresu uniemożliwia odtworzenie pełnej sieci szkół w archidiakonacie sandomierskim. Należy jednak zaznaczyć, że w tym roku liczba szkół parafialnych w pozostałych trzech dekanatach utrzymywała się prawie na takim poziomie jak w 1604 r. Z kolei w 1646 r. na 54 parafie, łącznie z kolegiatą sandomierską, aż 48 parafii posiadało szkołę. Stanowi to 88,6% ogólnej liczby parafii.

Okazuje się, że w połowie XVII w. liczba szkół parafialnych w porównaniu z poprzednim okresem, tj. XVI w. i początkiem XVII stulecia była najwyższa. Na uwagę zasługują przede wszystkim dane uzyskane na podstawie księgi wizytacyjnej z 1676 r. Wynika z nich, że w tym czasie na 52 parafie archidiakonatu sandomierskiego, tylko 31 posiadało szkołę. Stanowi to 59,6% wzmiankowanych parafii. W porównaniu z 1646 r., w którym 88,6% parafii miało szkołę, byłby to spadek o 29%, a więc znaczny. Podkreślmy jednak, że wyniki te odnoszą się do liczby szkół, które istniały z całą pewnością. Z dużym prawdopodobieństwem należy jednak przyjąć liczbę szkół (41), która została ujęta w nawiasie. Taki stan rzeczy upoważnia przyjąć wnikliwa analiza tekstów źródłowych. Wizytator, często nie wprost informował o istnieniu budynku szkolnego, nauczyciela czy też uczniów. Stwierdzał natomiast ogólnie, że w danej parafii są ministrzy kościoła, wśród których, jak to wynika z kontekstu, znajdował się nauczyciel lub kantor, to zaś z kolei pozwala przyjąć, że istniała i funkcjonowała szkoła. Rozumowanie to wydaje się tym bardziej słuszne, że w takim przypadku w dekrete reformacyjnym nie było polecenia wizytatora, nakazującego zatrudnić nauczyciela. Biorąc pod uwagę te założenia, można przyjąć, że w 1676 r. w archidiakonacie krakowskim było 41 szkół (78,8% parafii). W stosunku do 1646 r. byłby to spadek o 9,8%, a więc niewielki. W świetle powyższego trudno zgodzić się z poglądem, który zakłada gwałtowny spadek liczby szkół parafialnych po najeździe szwedzkim. Do podobnych wniosków doszedł S. Olczak, który na przykładzie archidiakonatu śremskiego w diecezji poznańskiej wykazał niewielki spadek (o 1,9%) liczby szkół w latach 1672-1686 w stosunku do lat 1610 i 1619. W archidiakonacie poznańskim według Olczaka nastąpił nawet wzrost liczby szkół o 12% w stosunku do lat czterdziestych XVII w.¹⁵

¹⁵ Sieć szkół parafialnych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w XVII stuleciu. RH 21:1973 z. 2 s. 216; tenże. Akta wizytacyjne jako podstawa źródłowa

Reasumując należy stwierdzić, że dane dotyczące archidiakonatu sandomierskiego potwierdzają ogólną opinię, że połowa XVII w. to pełnia rozkwitu szkolnictwa parafialnego. W tym okresie do rzadkości należała parafia, w której nie było szkoły. Dla porównania warto nadmienić, że na przełomie XVI i XVII w. w archidiakonacie nowosądeckim 94,7% parafii posiadało szkołę¹⁶. Mniej więcej w tym samym czasie w prepozyturze wiślickiej odsetek parafii ze szkołą wynosił aż 98%¹⁷. S. Litak przypuszcza, że na przełomie XVI i XVII w. w diecezji krakowskiej w rzeczywistości szkołę mogło posiadać 96% parafii¹⁸. Należy przypuszczać, że podobna sytuacja utrzymywała się i na innych terenach Rzeczypospolitej. Olczak ustalił, że w tym okresie 93% parafii w archidiakonacie śremskim i

Tab. 5. Sieć szkół parafialnych w dekanacie koprzywnickim na podstawie ksiąg wizytacyjnych z lat 1694, 1727, 1736-1738, 1748, 1764-1766

Parafia	Liczba szkół				
	r o k				
	1694	1727	1736-1738	1748	1764-1766
1. Chobrzany	+?	-	-	-	-
2. Kleczanów	+	-	-	-	-
3. Koprzywnica	+	-	-	+	+
4. Łoniów	+?	-	-	-	-
5. Malice	+	+	-	-	-
6. Niekrasów	+?	-	-	-	-
7. Obrazów	+?	-	-	-	-
8. Osiek	+?	-	-	-	+
9. Samborzec	-	-	-	-	-
10. Sandomierz kolegiata	+	+?	-	+?	+?
11. Sandomierz par. św. Piotra	+	-	-	-	-
12. Sandomierz par. św. Pawła	-	-	-	-	-
13. Skotniki	+?	-	-	-	-
14. Sulisławice	+?	+	-	-	-
Ogółem parafii	szkół				
14	5 (12?)	1 (2?)	-	1 (2?)	2 (3?)

do badań nad siecią szkół parafialnych (na przykładzie archidiakonatu śremskiego). „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej cyt. ABMK) 1972 t. 24 s. 304.

¹⁶ B. Kumor. *Archidiakoniat sądecki i opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego w Polsce*. ABMK 1964 t. 8 s. 93-286.

¹⁷ S. Olczak. *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)*: Lublin 1978 s. 195.

¹⁸ Litak, jw. s. 384-385.

Tab. 6. Sieć szkół parafialnych w dekanacie połanieckim

Parafie	Liczba szkół				
	rok				
	1694	1727	1736-1738	1748	1764-1766
1. Bogoria	—	—	—	+	+
2. Goźlice	—	+	—	—	—
3. Iwaniska	—	+	—	+	—
4. Kiełczyna	—	—	—	—	—
5. Klimontów	—	—	—	+	—
6. Modliborzyce	—	—	—	+	—
7. Mydlów	+	—	—	—	—
8. Olbierzowice	—	—	—	—	—
9. Połaniec	+	+	—	—	—
10. Strzegom	+	—	—	—	—
11. Strzyżowice	—	—	—	—	—
12. Szczeglice	+	—	—	+	—
13. Wiązownica	—	—	—	—	—
14. Wiśniowa	—	—	—	—	—
15. Włostów	+	+	—	—	—
ogółem parafii	szkół				
15	5	4	—	5	1

Tab. 7. Sieć szkół parafialnych w dekanacie miechocińskim

Parafie	Liczba szkół				
	rok				
	1694	1727	1736-1738	1748	1764-1766
1. Baranów	—	—	—	+	—
2. Cmolasy	+	+	—	+	—
3. Dzikowiec	—	—	—	—	—
4. Gawłuszowice	+	—	—	—	—
5. Górno	—	—	—	—	—
6. Kolbuszowa	+	—	+	+	—
7. Miechocin	+	+	—	—	—
8. Majdan	X	X	X	X	—
9. Ostrowy Baranowskie	+	—	—	—	—
10. Padew	—	—	—	—	—
11. Przewrotne	+	+	—	—	—
12. Ranizów	—	—	—	+	—
13. Trzęsówka	X	X	X	—	—
Ogółem parafii	szkół				
13	6	3	1	4	—

Tab. 8. Sieć szkół parafialnych w dekanacie rudnickim

Parafia	Liczba szkół				
	r o k				
	1694	1727	1736-1738	1748	1764-1766
1. Bieliny	+	-	-	-	-
2. Charzewice	+	-	-	-	-
3. Gorzyce	+	-	-	-	-
4. Grębów	+	-	-	-	-
5. Jeżowe	-	-	-	-	-
6. Łętownia	-	-	-	-	-
7. Pysznicza	-	-	-	-	-
8. Raclawice	-	-	-	-	-
9. Rozwadów	X	X	X	-	-
10. Rudnik	-	-	-	+	-
11. Trześń	+	+	-	-	-
12. Turbia	+	-	-	-	-
13. Ulanów	-	-	-	+	-
14. Wielowieś	-	-	-	-	-
15. Zaleszany	-	+	-	-	-
ogółem parafii	szkół				
15	5	2	-	2	-

pszczewskim posiadało szkołę¹⁹. W latach czterdziestych XVII w. szkoły parafialne były zjawiskiem powszechnym w diecezji przemyskiej i żmudzkiej²⁰. Podobnie było i na Warmii²¹. Nie do przyjęcia natomiast jest teza, która zakłada gwałtowny upadek szkół parafialnych po najeździe szwedzkim. Kryzys szkolnictwa parafialnego nastąpił w latach późniejszych. Ilustrują to powyższe tabele, sporządzone na podstawie ksiąg wizytacyjnych z końca XVII i XVIII stulecia.

Stan szkolnictwa parafialnego w archidiakonacie sandomierskim w tych latach ilustruje poniższa tabela, która jest podsumowaniem rezultatów z czterech dekanatów, przedstawionych w tabelach 5, 6, 7 i 8.

Z powyższych zestawień wynika, że na krótko przed końcem XVII w. nastąpił wyraźny spadek liczby szkół parafialnych. W 1694 r. na 54 parafie w archidiakonacie sandomierskim istnienie szkoły z całą pewnością można było stwierdzić tylko w 21 parafiach, co stanowi 38,8% ogólnej liczby parafii. W porównaniu z rokiem 1646 byłby to spadek o 49,8%. Za-

¹⁹ Sieć szkół s. 24.

²⁰ Litak, jw. s. 384.

²¹ J. Obłąk. *Życie kościelne na Warmii w świetle „Relatio status” biskupa Wacława Leszczyńskiego z r. 1657.* „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 6:1959 z. 3 s. 22.

Tab. 9 Sieć szkół parafialnych w archidiecezji sandomierskiej pod koniec XVII w. i w XVIII stuleciu

Dekanat		Lata wizytacji				
		1694	1727	1736-1738	1748	1764-1766
koprzywnicki	1. parafii	14	14	14	14	14
	1. szkół	5(12?)	1(2?)	—	1(2?)	2(3?)
połaniecki	1. parafii	15	15	15	15	15
	1. szkół	5	4	—	5	1
miechociński	1. parafii	11	11	11	12	13
	1. szkół	6	3	1	4	—
rudnicki	1. parafii	14	14	14	15	15
	1. szkół	5	2	—	2	—
ogółem w archidiecezji	parafii	54	54	54	56	57
	szkół	21(28?)	10(11?)	1	12(13?)	3(4?)

kładając nawet, że szkoły w tym roku prawdopodobnie istniały w 28 parafiach, otrzymamy tylko 53,7% ogólnej liczby parafii, co z kolei daje wynik niższy o 34,9% od rezultatu otrzymanego na podstawie danych z 1646 r. Nie da się ukryć, że rezultaty otrzymane z 1694 r. świadczą o wyraźnych znamionach kryzysu, jaki już w tym czasie zaczęło przeżywać szkolnictwo parafialne. Kryzys ten pogłębił się jeszcze bardziej w latach następnych. Według danych z 1727 r. w całym archidiecezji sandomierskiej było zaledwie 11 szkół (20,3% parafii). Największy jednak upadek szkolnictwa parafialnego nastąpił w latach trzydziestych XVIII stulecia. Na podstawie księgi wizytacyjnej z lat 1736-1738 wynika, że w archidiecezji sandomierskiej była tylko jedna szkoła w parafii Kolbuszowa²².

W tym czasie kryzys przeżywało szkolnictwo parafialne w większości rejonów Polski. Liczba szkół zmniejszyła się nie tylko w Małopolsce, ale również — jak wskazują wyniki badań Olczaka i W. Ostrowskiego — stan szkolnictwa uległ pogorszeniu na terenie Wielkopolski i Śląska²³.

Na ten kryzys złożyły się różne przyczyny. Na ogół podkreśla się, że były one wynikiem niepomyślnej sytuacji politycznej i gospodarczej kraju, jaka wytworzyła się w drugiej połowie XVII w. i na początku XVIII stulecia. Liczne wojny kozackie, moskiewskie i szwedzkie, a zwłaszcza wyniszczająca kraj wojna północna, stały się przyczyną wielkiego upadku

²² ArKr. Sygn. AV-38 s. 325.

²³ Olczak. *Sieć szkół* s. 214; tenże. *Szkolnictwo parafialne* s. 72; W. Ostrowski. *Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku (w świetle wizytacji kościelnych)*. Wrocław 1971 s. 36.

gospodarczego. Odbił się on na fundacjach szkolnych oraz na ogólnym położeniu szlachty, mieszczaństwa i chłopstwa, z której ofiar i opłat nauczyciele czerpali dochody, jak stwierdza Litak²⁴. Wydaje się, że jest to pogląd zupełnie uzasadniony. Dodać jedynie należy, że obok wojen i kryzysu gospodarczego, który stał się ich bezpośrednim następstwem, dochodziły jeszcze klęski żywiołowe, tj. powodzie, pożary, lata nieurodzaju, zaraza, które niszczyły wszystko. Morowe powietrze dziesiątkowało ludność, która w panice opuszczała swoje siedziby nieraz na długi okres czasu²⁵. Wobec powodzi, pożarów i nieurodzajów ludność była bezradna. Takie klęski przeżywała ludność Małopolski w latach 1668, 1690 i 1695²⁶. Wojny i klęski żywiołowe niszczyły po prostu wszystko, miasta, wsie, kościoły, szkoły, cały dobytek. Tego wszystkiego nie byli w stanie odbudować ani mieszczanie, ani chłopci, a jeżeli odbudowali, to najpierw swoje domostwa. Zajmowali się swoim dobytkiem, nie troszcząc się oczywiście o szkoły czy inne budynki publicznego użytku. Ludność była za uboga, aby odbudować szkołę, utrzymać nauczyciela, posyłać dzieci do szkoły, kiedy potrzebne były w gospodarstwie. Dodatkowe źródła kryzysu szkolnictwa parafialnego leżały także w licznych obciążeniach parafii, która przede wszystkim utrzymywała szkołę. Pod koniec XVII w., a zwłaszcza w początkach XVIII stulecia, powstaje wielka liczba szpitali, pod nazwą których kryły się przytułki dla ubogich. Instytucje te były utrzymywane przez parafie. Było to poważne obciążenie, które odbiło się na fundacjach szkolnych. Jakże często budynek szkolny, z braku innego, przeznaczano właśnie na potrzeby szpitala parafialnego. Istnieje w tym okresie na terenie Polski uderzająca zależność między intensywnym rozwojem szpitali-przytułków a ogólnym regresem gospodarczym, pauperyzacją ludności i załamaniem się szkolnictwa²⁷. Oczywiście można doszukiwać się i więcej przyczyn, które wpłynęły na załamanie się szkolnictwa parafialnego. Każda z nich byłaby po części uzasadniona, ale wymienione były najistotniejsze. Kiedy bowiem w XVI w. i w pierwszej połowie XVII stulecia kraj przeżywał okres rozkwitu gospodarczego i kulturalnego, a ludność była stosunkowo zamożna — nastąpił bujny rozwój szkolnictwa parafialnego. Z chwilą zaś, gdy przyszły wojny i nastąpiło załamanie się gospodarki narodowej, a ludność

²⁴ Litak, jw. s. 417.

²⁵ Zob. pracę: A. Walawender. *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1586*. T. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory*. Lwów 1932; t. 2: *Zniszczenia wojenne i pożary*. Lwów 1935.

²⁶ S. Namaczyńska. *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648-1696*. T. 1: *Zjawiska meteorologiczne i pomory*. Lwów 1937 s. 100, 104-105.

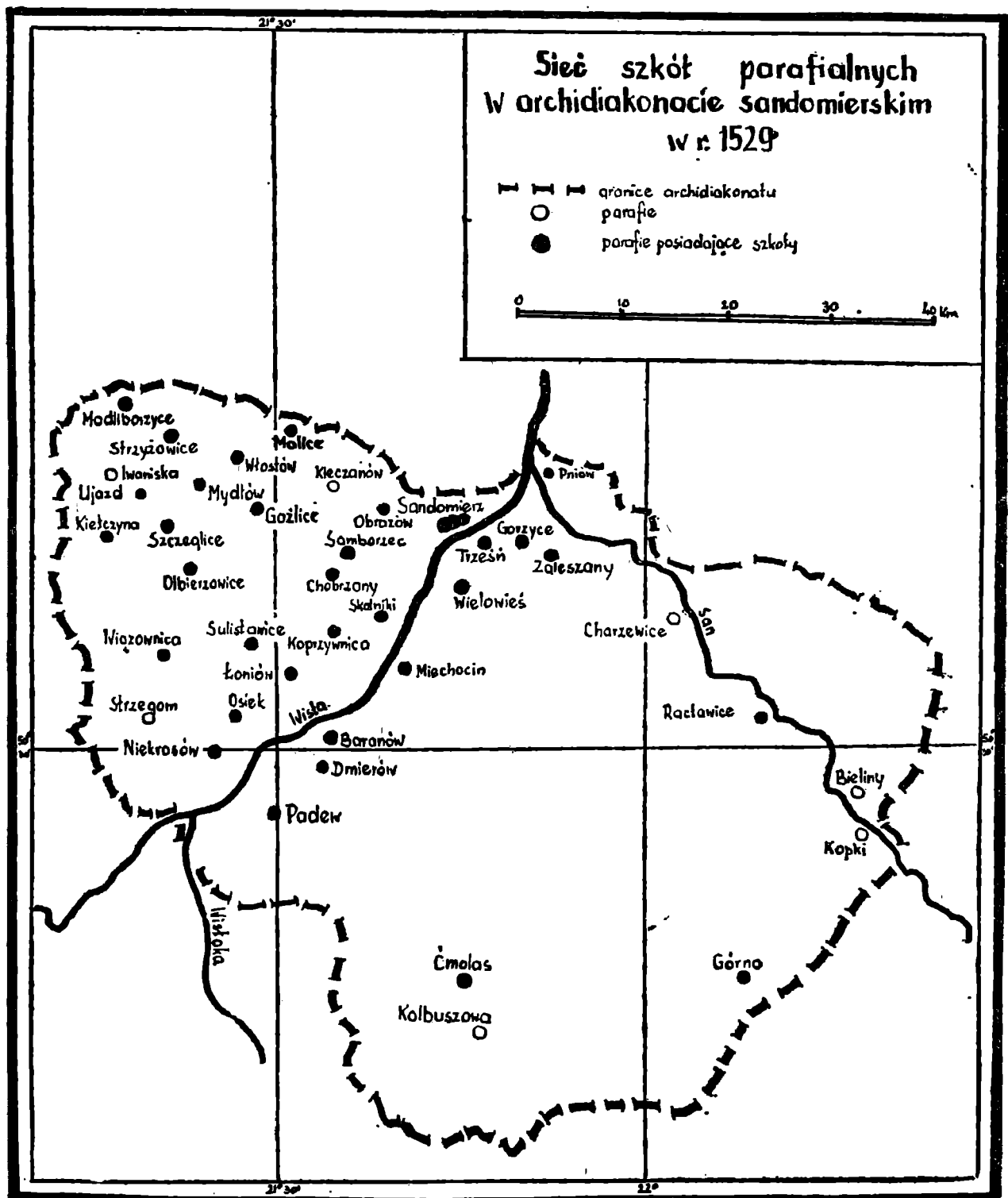
²⁷ P. Gach. *Sieć szpitali w diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*. RH 21:1973 z. 2 s. 243-244.

zubożała, sprawy oświaty i szkolnictwa zeszły na drugi plan. Liczyła się przede wszystkim odbudowa kraju, miast, wsi. To było najważniejsze. Należy stwierdzić, że gdy pod koniec panowania Augusta II Sasa nastąpił względny okres pokoju i stopniowego odrodzenia się gospodarczego, wówczas w szkolnictwie parafialnym nastąpił także wyraźny, choć powolny zwrot ku lepszemu²⁸. Dowodem tego są dane z 1748 r., zamieszczone w powyższych tabelach. W tym roku na terenie archidiakonatu sandomierskiego było prawdopodobnie 13 szkół parafialnych. Jest to więc wyraźna poprawa w stosunku do lat 1736-1738. Jednak na podstawie danych z lat 1764-1766 wynika, że w archidiakonacie sandomierskim było tylko 3 lub 4 szkoły parafialne. Czyżby to był kolejny okres regresu szkolnictwa parafialnego? Bynajmniej, gdyż należy podkreślić, że dane dla lat 1764-1766 uzyskane były tylko na podstawie samej wizytacji, w której wizytator niezbyt wiele uwagi poświęcił sprawom szkolnictwa. Natomiast dane z 1748 r. pochodzą zarówno z wizytacji przeprowadzonej w tym roku, jak i z Tabel bpa A. S. K. Załuskiego, które przekazały znacznie więcej informacji niż same wizytacje. W wielu wypadkach sama wizytacja nie dostarczała żadnych wiadomości o szkole w danej parafii, natomiast *Tabele* wyraźnie wskazywały na istnienie szkoły przy tej parafii. Przykładem może być parafia Cmolas. Według wizytacji w tej miejscowości nie było szkoły, natomiast *Tabele* wyraźnie stwierdziły, że w tej parafii nauczycielem był Jakub Czernikiewicz, który uczył ośmiu uczniów²⁹. Otrzyma-
ne wyniki z lat 1764-1766 nie mogą więc całkowicie zaprzeczyć widocznemu, choć powolnemu odradzaniu się szkół parafialnych w połowie XVIII w. Z drugiej jednak strony dane z tego okresu świadczą, że niełatwo było przewyciężyć skutki kryzysu. Kościół w takiej sytuacji był bezradny. Odbudowa sieci szkół parafialnych następowała bardzo powoli i z chwilą przejścia szkolnictwa parafialnego przez Komisję Edukacji Narodowej nie została jeszcze zakończona. Zbyt dotkliwie bowiem odczuwało społeczeństwo i kraj skutki licznych wojen i kryzysu gospodarczego, aby szybko odbudować zniszczoną sieć szkół parafialnych. Na podstawie przeprowadzonej w 1782 r. wizytacji w dwóch dekanatach — koprzywnickim i połanieckim, wynika, że szkoły parafialne były tylko w Klimontowie, Osieku, Połańcu i przy kolegiacie w Sandomierzu. Ponadto w dekretach reformacyjnych w parafii Bogoria, Koprzywnica i Malice zachowały się polecenia wizytatora, dotyczące jak najrychlejszej erekcji szkół parafial-

²⁸ B. Kumor, J. Koceniak. *Szkolnictwo parafialne i średnie*. W: *Historia Kościoła w Polsce*, Pod red. B. Kumora i Z. Obertyńskiego. T. 2. Poznań 1974 s. 455.

²⁹ ArKr. *Tabella eorum super, quibus in visitatione inquirendum est*. sygn. 9-10.

nych w tych miejscowościach³⁰. Jest to jeszcze jeden dowód, jak powoli odradzało się szkolnictwo parafialne, nawet wówczas, gdy zostało przejęte przez Komisję Edukacji Narodowej.

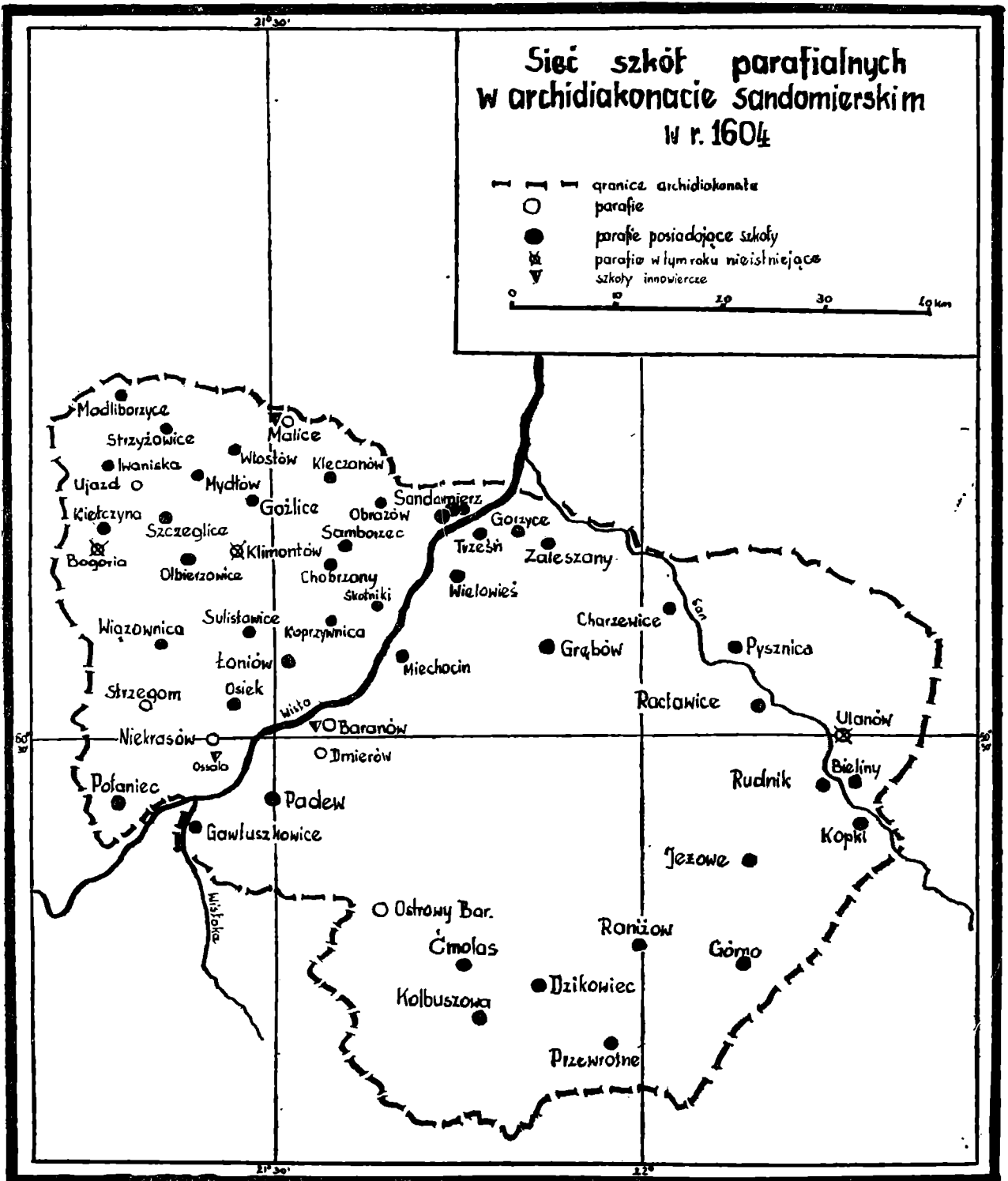


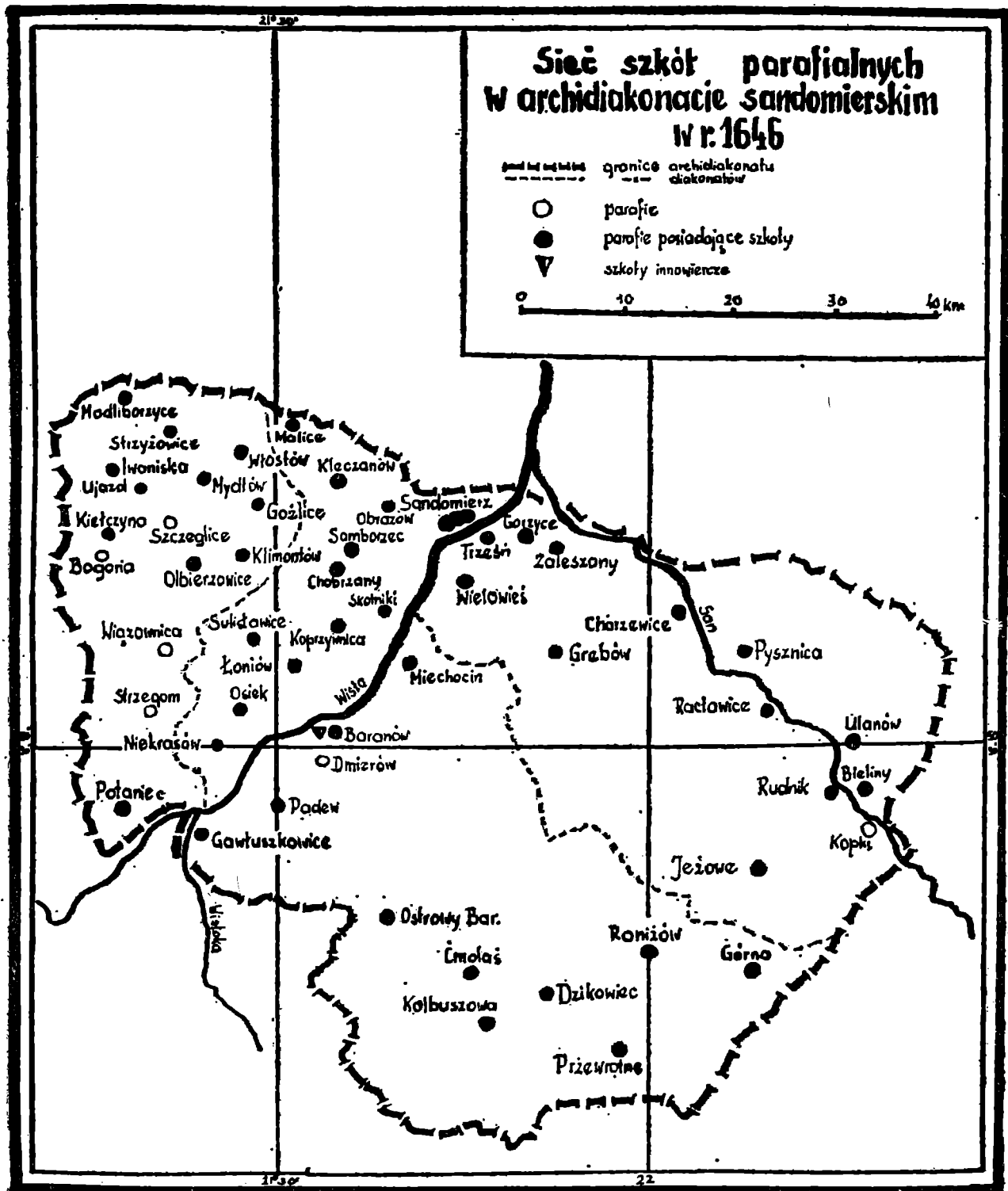
³⁰ Biblioteka Seminarium Duchownego w Sandomierzu. Sygn. I 1476 s. 16, 44, 113, 132, 153, 239.

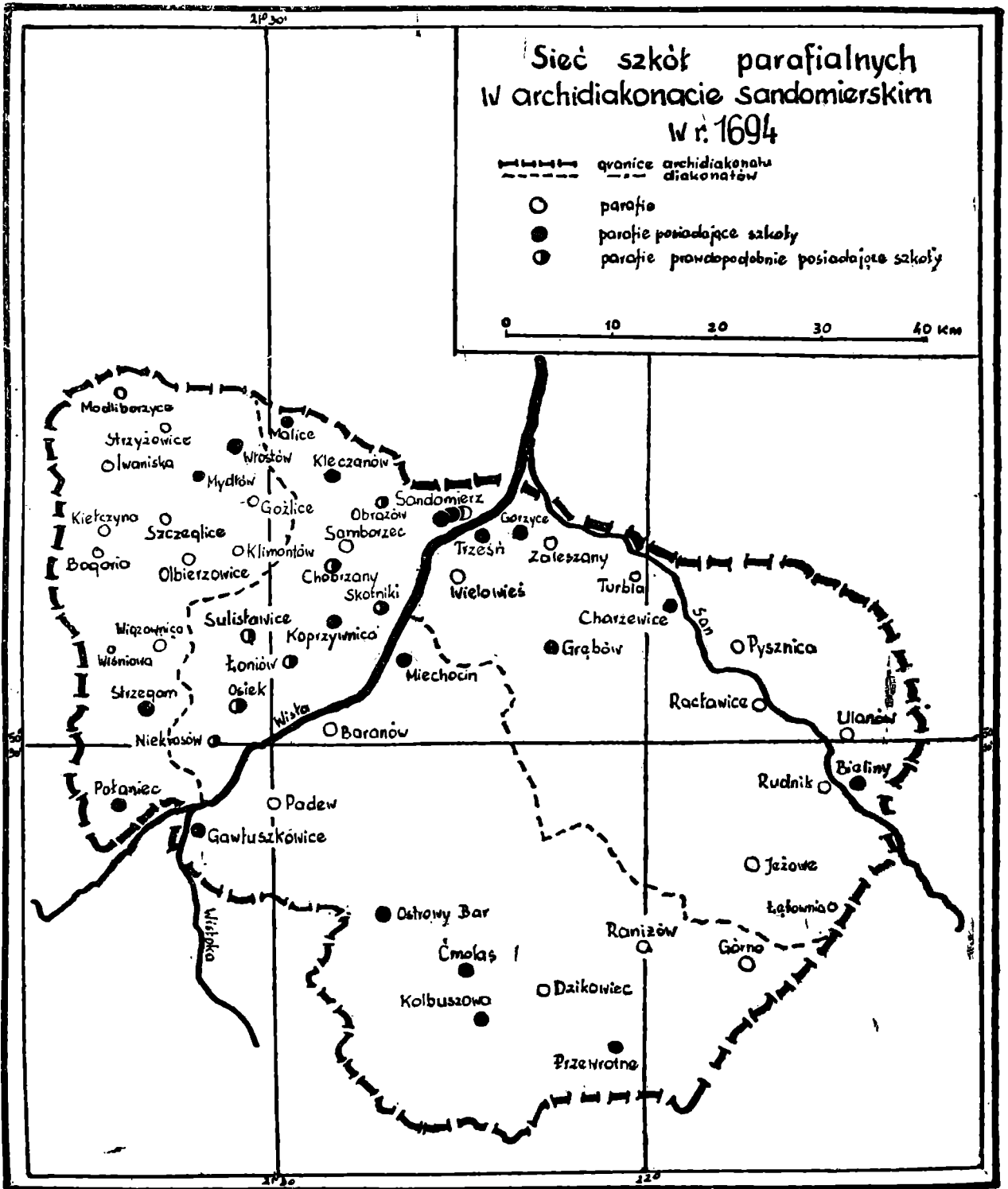
Sieć szkół parafialnych w archidiecezji sandomierskiej w r. 1604

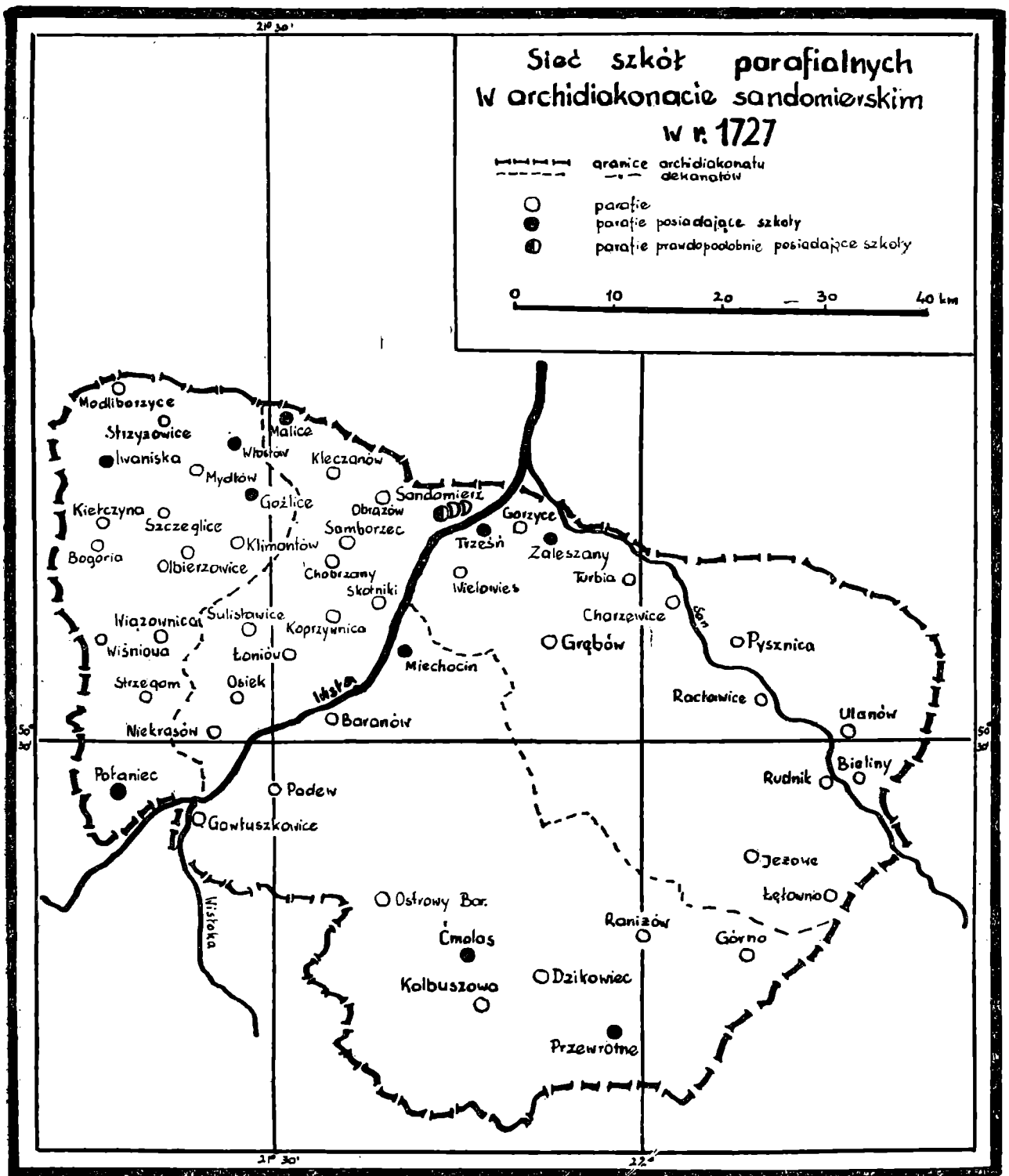
- — — granice archidiecezji
- parafie
- parafie posiadające szkoły
- ⊗ parafie w tym roku nieistniejące
- ▽ szkoły innowiercze

0 10 20 30 40 km










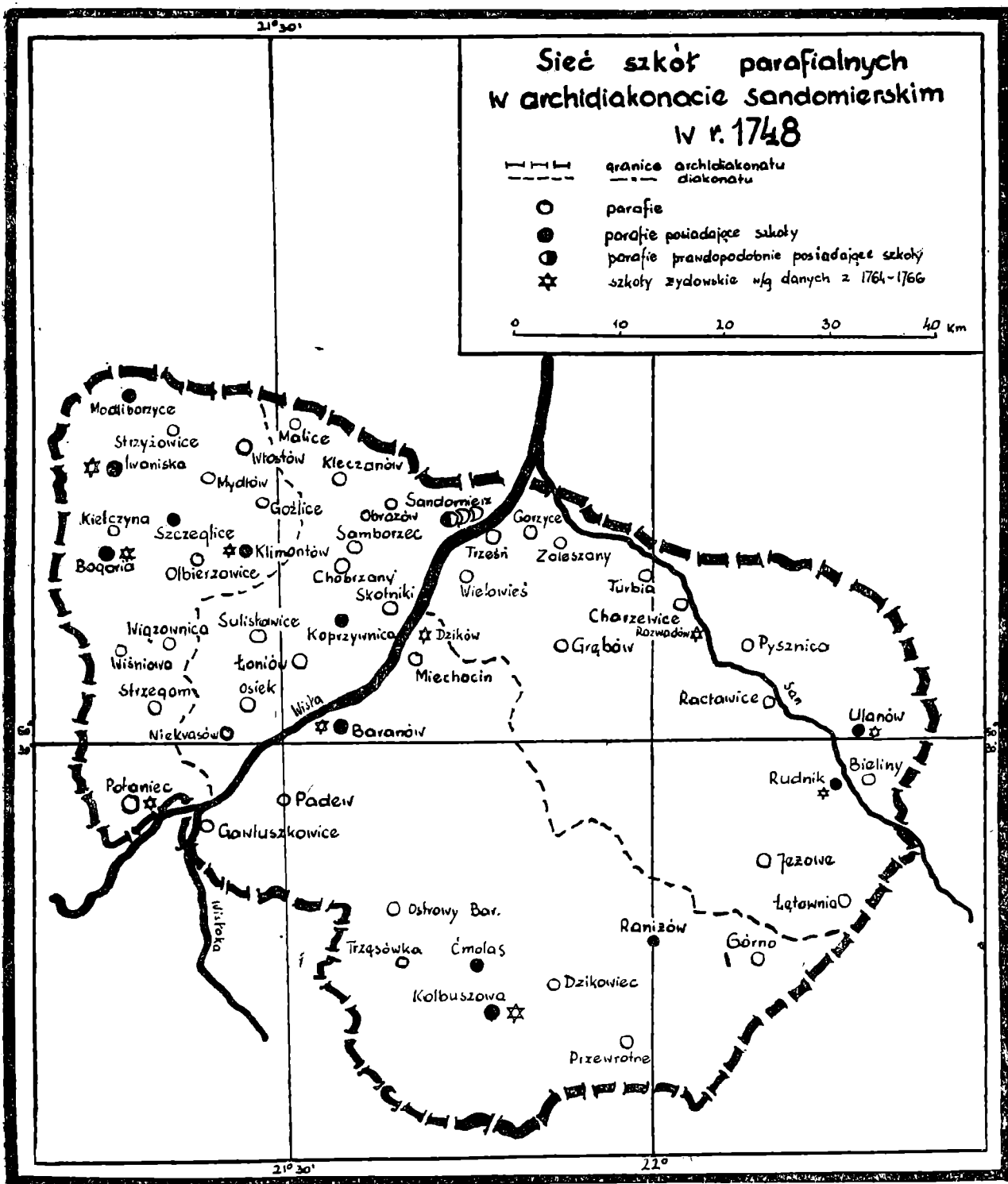




Sieć szkół parafialnych w archidiecezji sandomierskiej w r. 1748

-  granice archidiecezji i diecezji
-  parafie
-  parafie posiadające szkoły
-  parafie prawdopodobnie posiadające szkoły
-  szkoły żydowskie wg danych z 1764-1766

0 10 20 30 40 km



THE NETWORK OF PAROCHIAL SCHOOLS IN THE SANDOMIERZ ARCHDEACONRY FROM THE 16TH TO 18TH CENTURY

Summary

The problem of establishing a network of parochial schools belongs to the fundamental questions in the field of school system and parochial education. The present article which is a fragment of a paper devoted to the history of the school system in the Sandomierz archdeaconry in the period from the 16th to 18th century, offers the basic information about the number of parochial schools in the Sandomierz archdeaconry in this period. On the basis of research it could be stated that in the first half of the 16th century 35 out of 42 parishes of this archdeaconry had schools. This constitutes 83,4% of all the mentioned parishes. The second half of the 16th and the first half of the 17th century witnesses a further increase of the number of parochial schools. The top development of the school system in the Sandomierz archdeaconry falls on the first half of the 17th century. In 1646 48 out of 54 parishes including the Sandomierz collegiate church had schools. This constitutes 88,8% of the whole number of the Sandomierz archdeaconry parishes. Contrary to the general belief a sudden crisis of the parochial school system in the Sandomierz archdeaconry did not take place after the Swedish invasion, but at the turn of the 18th century. The thirties of the 18th century are the period of the greatest decline of the parochial school system: in that time only one school existed in the whole Sandomierz archdeaconry. As soon as the economical situation was a little stabilized, a distinct, although slow improvement took place. In 1748 13 parochial schools worked. However, a complete reconstruction of the school network was not accomplished before the parish school system was taken over by the Commission for the National Education.